

Божук А.

УДК 821.161.2'823

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**(на матеріалі творів Лесі Українки, Івана Франка та Степана Васильченка)**

Нааявності достатньої кількості матеріалу стосовно українсько-єврейських стосунків сприяє сама історична доля обох народів: тривала бездержавність, існування як «іногородців» та «національних меншин» у складі чужинських держав, завади дотриманню національних традицій, розвиткові національної культури, обмеження в громадянських правах і т.ін. Проте часто оцінки тут аргументуються архаїчними упередженнями – так, наприклад, на думку М. Шестопапа, «стало вже традицією: якщо той чи інший діяч подавав голос на захист євреїв, він – безумовно, передова людина. Коли ж, боронь Боже, дозволяв собі висловити критичні зауваження на їхню адресу – його зараховувано в реакціонери, націоналісти, юдофоби й антисеміти взагалі» [16, 68]. Проте українсько-єврейським взаєминам на часі притаманний динамічний розвиток, і їхня важлива роль у перспективі як для українців, так і для євреїв не викликає сумнівів.

Обговорення в українській літературі «єврейського питання», дефініція котрого в загальному значенні зазвичай стосується образу життя євреїв та засад співіснування їх із неєвреями, було і залишається актуальним. На межі ХІХ та ХХ століть єврейська тема чимраз частіше піднімалася в українській літературі демократичного спрямування, котра, на думку І. Нечуя-Левицького, відображала не лише психічний характер, а й соціальний дух нації [10, 64–126].

Своєму приходові до «деякого розуміння» (за власним визнанням) «єврейського питання» відомий український критик і літературознавець Іван Дзюба завдячує саме творам українських класиків – Івана Франка, Лесі Українки, Степана Васильченка. Зокрема у своїй статті «То, что взывает к совести» для київського альманаху «Егупец» автор зазначає, що Леся Українка зверталась до драматичних епізодів історії Ізраїлю, щоб алегорично висловити ідеї українського визвольного руху та залучити українську історію до контексту світової через біблійні мотиви; на думку І. Дзюби, аналогія «Україна–Ізраїль» належить до числа улюблених та найплідніших у поезії та драматургії Лесі Українки. Автор також згадує Степана Васильченка, котрий зобразив жахи погромів, страждання єврейської бідноти, звертаючись до людських почуттів та апелюючи до солідарності з гнаними [4].

Як бачимо, Степан Васильченко належав до числа тих публіцистів і літераторів, котрі прагнули довести до упередженої громадської свідомості, що в масі своїй євреї такі ж бідні й нещасні, як українці. Промовисто це стверджує персонаж п'єси на три дії «Кармелюк» –композитор та диригент Мошко, керівник невеликої музичної ватаги, яка грає на іменинах у Кармелюка:

Будем казати так: є на світі пани і князі, сріблом золотом сяють ... І є на світі Мошко, ходить він у драний лапсардак ... Ось ... (Показує дірку.) І нічого йому бог не дав, тільки дав йому тілант. (До гостей.) Ви розумієте, що таке тілант? <...> Мошко теж у світі горя бачив. Так от, Мошка садовлять коло порога: “Трай, Мошку, бо я тобі нагайку дам! Грай весело, аби ми танцювали, бо я тобі, сукин сину, в морду дам!”. А Мошко сяде та й “Кармелюка” їм заграє. Вони танцюють, хвалять Мошку: “Гарно Мошко грає”, а того й не знають, що про те Мошко грає, що на світі правди немає ... <...> Бо я теж бідний чоловік» [3, 184–185].

Зворушуюче змальовує Степан Васильченко портрет головного героя драми «Зіля королевич» – Зілі Гаєвського, двадцятилітнього сина крамаря-єврея. Парубкові судилося, замість омріяного красеня-«королевича», стати об'єктом кохання 24-річної сільської вчительки Тані, незважаючи на те, що ні через вік, ні через прозаїчну ментальність він не підходив тонкій ліричній натурі молодої жінки. Джерелом веселого, жартівливого сміху в п'єсі стають і Катрині вигадки, й поведінка та комічна мовна манера Зілі, чий самокритичний, зневажливо-іронічний репліки знижено-комедійного плану викликають сміх іронічного забарвлення. Здебільшого Зіля виступає не тільки об'єктом, але й суб'єктом іронічної насмішки:

К а т р я. Це той королевич, тільки прикинувся Зілею. І брови такі, і очі такі ... <...> Звідкіль не глянь: і звідкіль і звідкіль – королевич та й годі.

З і л я. Тьфу! Бий тебе гори й доли! Як же я й досі не знав! Ну, коли так, то годі вже тобі, Зілку, по ярмарках їздити та крам продавати, пора тобі землі воювати!

К а т р я. Ну, становися ж швидче навколішки перед Танею! Кажі (бере Зілю за шию і пригинає): «Оддам за тебе всі царства й панства, трони й корони ...»

З і л я. Ой, бога ради! Бери й царства й панства, тільки пусти, бо там ухо приморожене [3, 128].

Наслідуючи конструкцію фрази і окремі Танині слова, Зіля говорить про явища, протилежні тим, про які мріє Таня, іронізуючи не лише з приводу безпідставності фантастичних мрій молодої вчительки, а й з приводу власного соціального становища:

Т а н я. І бачу я велику залу: паркеті, квітки, блиск, золото – очі сплять! <...> Хто ж то соромливо стоїть у тій залі з червоною квіткою в косі? Чи то ж не наша Таня, учителька із Заболотнього?

З і л я. А хто ж то зазирає туди у вікно, щоб хоч глянути на ту вчительку. Чи не купець із Заболотнього, Зіля Гаєвський?

Т а н я. І бачу я: підходить до неї стрункий, високий. Хто він такий – не знаю. Може, князь, може, граф. Помітно тільки родовиту пиху, аристократичне виховання.

З і л я. І бачу я: підходить до Зілі ззаду якийсь дядько, як світ. Хто він такий – не знаю: може, дворник, може, городовик, і жене купця Зілю в три вирви з-під вікна! [3, 130].

Зацікавлення викликає творчий метод Лесі Українки – використання паралельно з біблійними темами та сюжетами стародавньої історії єврейського народу при створенні ряду поезій та драматичних творів, в основі яких – відтворення характерних для певної історичної епохи явищ і процесів через долю біблійних героїв як засіб актуалізації болючих проблем української нації, втілення ідей боротьби українського народу за національне, соціальне і політичне визволення з-під чужоземного гніту та за набуття власної державності. Тогочасна ситуація України чітко простежується в драматичних поемах «На руїнах» і «Вавілонський полон», а також у написаних на основі біблійних книг творах, якими Леся Українка звернулася до загальносвітових, загальнолюдських проблем – національної єдності народу, пробудження в народі людської і насамперед національної гідності, що є початком боротьби за свободу і незалежність. Поетеса не стільки оплакує свою підневільну батьківщину, скільки закликає до боротьби за її визволення:

Терпіть кайдани – то несвітський сором,
забуть їх, не розбивши, гірший стид.
Нам два шляхи: смерть або ганьба, поки
не знайдем шляху на Єрусалим

– закликає молодий пророк–співець Елеазар з «Вавілонського полону» [8, 166], прагнучи розбурхати людей, що вже змирилися зі своїм рабським життям. Він промовляє до єврейського народу, а його не слухають, бо правда ріже вуха. Елеазар годен загинути, але своє він скаже. Важко зламати рабську психологію, проте робити це треба, якщо потрібна вільна в майбутньому країна. Елеазар є майстром слова, тому годується зі свого ремесла. Бранці докоряють йому:

Чому ж ти їм не грав пісень полону,
Чому не вилив сліз гірких неволі?
Холодна крапля камінь пробиває,–
Чи ж не проймають гарячі сльози серце
Хоч би й лихе?
На що Елеазар відповідає:
Мені Господь вложив
У душу гордощі. Не плачу зроду
Перед чужинцем.

На його думку, слово має бути викресаним з болю і гордощів, перед поневолювачем плакати не можна – це свідчить про слабкість, власне чого той і домагається.

Національному та громадсько–державному питанню присвячено немало драматичних творів Лесі Українки; письменниця виділяє певні ситуації, за яких загострюється протистояння особистості чинникам, які протидіють її волевиявленню – скажімо, державі, ворожій щодо внутрішньої національно орієнтованої ментальності, як це показано на прикладі пророчиці Тірци, героїні драматичної поеми «На руїнах» [9, 337]. Ця проблема поглиблюється, коли йдеться не стільки про видиме протистояння особистості та спільноти на рівні державності, скільки про невидиму внутрішню боротьбу, яку переживає той чи інший герой. Вустами головної героїні – пророчиці Тірци – поетеса спонукає людей до активних дій не для загиблості держави, а для власного щастя. Якщо говорити людям про високі ідеали, вони не сприймуть закликів. Коли ж проектувати на особисте життя – можна досягнути певних зламів у рабському світосприйнятті. Вона закликає братися до праці, щоб вороги не змогли скористатися з їхньої неволі. Коли в рабів нічого немає, вони залежать від своїх ворогів. А якщо можна самостійно піклуватися про себе – можна вийти з-під залежності.

Близьку паралель між біблійними євреями й темними безвладними українцями також проводить надрукована 1905 року ключова поема І. Франка «Мойсей», яка є промовистим зразком помітного розвитку трактування єврейської теми в творчості автора. Цей твір радянські франкознавці всупереч історичній правді вперто пов'язували з російською революцією 1905 р., хоч написана вона була в той час, коли страйковий рух у Російській імперії лише розгортався, ще не перерісши у збройні сутички, тож Франко на той час ще не міг знати, як здійснюватиметься революція і якими будуть її наслідки [11, 93–98]. Задум «Мойсея» визрівав дуже довго – вже у 1893 р. у Відні Франко намалював ескіз поеми, намагаючись показати єврейського Мойсея так, щоби український читач міг упізнати в ньому долю українського вождя. Зокрема в написанні «Мойсея» не останню роль відіграло не лише значуще зацікавлення євреями та юдаїзмом, відображене в поезії, прозі, перекладах та публіцистиці, а й маловідомі контакти Франка з засновником сіонізму Теодором Герцелем [18, 233–243]. Проте на відміну від толерування активної і наполегливої діяльності заради власного народу, як у поемі Лесі Українки «На руїнах», І. Франко в «Мойсеї» як безальтернативний варіант прогнозує безпам'ятство, яке народ мав би набутися за сорок років мандрівок пустелею, аби позбутися рабського менталітету.

Окремої уваги потребує роман Франка «Перехресні стежки» (1900), який містить у собі чи не найповніше відображення Франкових думок про єврейське питання та українсько–єврейські взаємини. Твір ґрунтується на художній уяві, літературних умовностях, асоціативних моделях та символічних елементах, і з погляду жанру становить собою сентиментальну мелодраму, яка містить у собі декілька вбивств і самогубств, божевілля, публічні скандали та групові злочини, лиходійство та змови. Цікавим є образ лихваря Вагмана, який після загибелі єдиного сина внаслідок інтриг місцевої польської шляхти таємно направляє свій значний капітал та всю свою кмітливість на те, щоб економічно зруйнувати шляхту,

**УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(на матеріалі творів Лесі Українки, Івана Франка та Степана Васильченка)**

головним чином допомагаючи їй природним ворогам — українським селянам. По суті Вагманове перетворення з безжального визискувача на таємного прихильника української справи не обов'язково відображає глибокі структури українсько-єврейських взаємин: через пишні промови Вагмана питання єврейсько-українського співробітництва видається неосяжною фантазією [17, 288].

Дійти однозначних або ж узагальнюючих висновків у питанні українсько-єврейських взаємин в українській демократичній літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст. перешкоджає недостатня кількість досліджень і попередній характер вивчення питання, проте з упевненістю можна зауважити, що протягом ХІХ–ХХ ст. українська література, залучаючи єврейську тему, набувала пізнавальної витонченості, синтезуючи різноманітні аспекти політичного й соціокультурного розвитку.

Джерела та література:

1. Багаліка Ю. О. Історичні погляди Лесі Українки : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю. О. Багаліка. – К., 2000. – 20 с.
2. Будзей О. Про бідного єврея замовте слово... / О. Будзей // Кам'янецький відлік. – 2002. – 26 липня.
3. Васильченко С. В. Твори : в 4 т. / С. В. Васильченко; за заг. ред. ак. О. І. Білецького. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960.
4. Дзюба И. То, что взывает к совести / И. Дзюба // Альманах «Егупец». – К., 1995. – № 1.
5. Грабович Г. Єврейська тема в українській літературі ХІХ та початку ХХ сторіччя : (До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка) / Г. Грабович. – К. : Основи, 1997. – 604 с.
6. Єфремов С. Єврейська справа на Україні / С. Єфремов. – К. : Вік, 1909.
7. Кацис Л. Кровавый навет и русская мысль. Историко-теологическое исследование дела Бейлиса / Л. Кацис. – Гешарим : Мосты культуры, 2006. – 496 с.
8. Леся Українка. Вавілонський полон / Леся Українка // Зібр. тв. : у 12 т. / Леся Українка. – К., 1975. – Т. 3.
9. Леся Українка. На руїнах / Леся Українка // Вибрані твори / Леся Українка. – К. : Дніпро, 1974.
10. Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини. Сьогочасне літературне прямування : (Українство на літературних позовах з Московщиною. Культурологічні трактати) / І. Нечуй-Левицький; упоряд. М. Чернописький. – Львів : Каменяр, 2000.
11. Полек В. Іван Франко та євреї : одна стор. з літопису укр.-євр. зв'язків / В. Полек // Галичина. – 1998. – № 1.
12. Пчілка О. З нашого життя й письменства / О. Пчілка // Викинуті українці: До жидівсько-української справи / ред.-упоряд., передм., прим. В. Архипов. – К. : МАУП, 2006. – 352 с. – (Б-ка українознавства; вип. 5).
13. Сушинский Б. Еврейские повстанцы Устима Кармелюка / Б. Сушинский // Мигдаль Times. – Одесса, 2011. – № 11.
14. Франко І. Мої знайомі жиди / І. Франко; пер. М. Возняка // Діло. – Львів, 1936. – № 117-119.
15. Франко І. Перехресні стежки / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К., 1980. – Т. 20.
16. Шестопап М. Євреї на Україні / М. Шестопап. – К. : Оріяни, 1998.
17. Rudnytsky I. L. Ukrainian-Jewish Relations in Nineteenth-Century Ukrainian Political Thought / I. L. Rudnytsky // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / eds. Peter J. Potichnyj, Howard Aster. – Edmonton, 1988.
18. Wilcher A. Ivan Franko and Theodor Herzl: To the Genesis of Franko's Mojsej / A. Wilcher // Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – Vol. 6. – No 2 (June).